

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В ДОНБАСІ

У статті розглядаються особливості організаційного оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди у 1920-х рр. на території Донецького регіону.

Державно-церковні відносини впродовж багатьох століть були вагомою частиною української політичної історії. Початок ХХ століття не став виключенням з цього процесу. Після більшовицької революції державно-церковні відносини набувають особливої драматичності і гостроти, інколи відчутно впливаючи на загальну ситуацію всередині країни і міжнародний статус СРСР. Не дивлячись на якісну відмінність «радянської» моделі цих відносин від попередніх, не можна не враховувати також роль колишньої традиції. На початку ХХ століття в структурі свідомості людини царської доби церковне і державне практично не розділялися. З одного боку, схожість понять «самодержавний» і «православний» сприяла відтоку значних верств населення від православної церкви після революції. З іншого боку, наділення державної ідеології рисами релігії зробило можливим встановлення нового культу, в центрі якого була держава. У 1917 – 1920-і рр. на території колишньої Російської імперії активно втілюється атеїстична модель суспільства. Її деструктивні антирелігійні форми впровадження вели до придушення національної духовної традиції. Усвідомлюючи небезпеку появи вакууму, що виникав на місці зруйнованого світосприйняття, радянська влада наповнювала його новим антирелігійним змістом.

Мета даної статті – здійснити комплексне дослідження джерел, які дозволять встановити організаційні складові процесу створення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі у 1920-х рр.

Аналізом організаційного розвитку радянських органів антирелігійної пропаганди на території України, до якої входить і промислова Донеччина, в своїх роботах займалися В.І. Силантьєв, В.О. Пашенко, А.М. Киридон, Г.В. Лаврик, О.Д. Форостюк, М.М. Кузьменко, В.М. Нікольський та інші [1-6].

РКП(б) не задовольняла лише ухвалена політика декларованого відокремлення церкви від держави та школи від церкви. На VIII з'їзді більшовиків у березні 1919 р. ухвалюється ще один важливий пункт Програми партії, в якому зазначалося, що справжній комуніст повинен відстоювати непримиренну позицію до будь-яких проявів релігії. Комуністична партія прагнула організувати найширшу антирелігійну пропаганду [7, с. 393].

У дореволюційний період, коли православна церква була частиною державної системи, а православ'я – частиною державної ідеології, вплив на духовний світ людини вважався виключно церковною монополією, а з нею і державним пріоритетом. Для цього наводилося наступне гносеологічне обґрунтування: пересічна людина, стороння по відношенню до християнської релігії, не в змозі правильно зрозуміти історію розвитку людства, тим більше ті її аспекти, які торкаються походження людини. Після ухвалення Декрету 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» боротьба з церквою і релігією стає частиною державної політики і сприймається як форма класової боротьби. Це призвело до зміни наукової парадигми. Єдино можливим тепер був тільки атеїстичний і матеріалістичний підходи. У липні 1918 р. V Всеросійський з'їзд Рад ухвалює першу російську Конституцію. В неї включена також стаття про свободу совісті: «З метою забезпечення за робітниками дійсної свободи совісті, церква відділяється від держави і школа від церкви, а свобода релігійної і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» [8].

Головні завдання, які ставилися радянською владою у процесі боротьби з будь-якими проявами релігії і православною церквою зокрема, були такими: розповсюджувати політичні, наукові, філософські ідеї, що сприяли формуванню у народних мас матеріалістичного світогляду; агітаційно-пропагандистську роботу спрямувати на боротьбу з релігійною ідеологією; розвернути рішучий наступ марксистсько-ленінської теорії на утвердження діалектично-матеріалістичного світогляду, застосовуючи одночасно адміністративні і судові репресії проти так званої «церковної контрреволюції» [9]. Провідна роль у вирішенні поставлених завдань відводилася комуністичній партії, яка повинна була «шляхом антирелігійної пропаганди вести боротьбу за знищення будь-якої релігії і будь-якої церкви», поєднуючи антирелігійну пропаганду з «діями пролетарської держави» [10].

Ідеологами антирелігійної пропаганди були В.І. Ленін, О.В. Луначарський, І.І. Скворцов-Степанов, С.Л. Уласевич, О.М. Ярославський. Виступаючи на I Всесоюзному з'їзді безвірників, І.І. Скворцов-Степанов так охарактеризував політичну необхідність боротьби з релігією: «Для нас антирелігійні завдання підпорядковуються загальним класовим завданням. Класова боротьба, доведення цієї боротьби у всьому світі до повного кінця, закріплення диктатури пролетаріату, – ось що є для нас в цей час головним завданням» [11, с. 11-12].

Керувати пропагандистською роботою було доручено агітаційно-пропагандистським відділам (агітпропам), організованим при партійних комітетах всіх рівнів. Перші агітпропи в Україні були створені в Харківській губернії в січні 1920 р. [12]. Їх діяльність мала на меті проведення агітаційної та просвітницької роботи серед місцевого населення. 31 жовтня 1920 р. був створений Агітпроп ЦК КП(б)У, його завідувачем став М.М. Попов [13].

Для реалізації антицерковної політики був створений окремий державний орган – антирелігійна комісія політбюро ЦК ВКП(б). Вона мала назву з 1922 по 1928 р. «Комісія по проведенню відокремлення церкви від держави при ЦК РКП(б)», а з 13 червня 1928 р. по 17 листопада 1929 р. – «Антирелігійна комісія при політбюро ЦК ВКП(б)». Зразком для антирелігійної комісії стає антицерковна комісія при агітпропі, перші згадки про яку, як зазначає В. Пашенко, зустрічаються у липні 1921 р. Секретарем ЦК з пропаганди в березні-серпні 1921 р. був О. Ярославський. Антирелігійна комісія планувала й організовувала боротьбу з релігією та віруючими по всій території країни. В Україні комісія з антирелігійної пропаганди була створена рішенням політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1922 р. [14]. Комісія мала закритий характер, довгий час її існування повністю заперечувалось владою. Внутрішнє діловодство мало гриф «цілком таємно», заборонялося копіювання будь-якої документації. Персональний склад антирелігійної комісії часто змінювався, але посадовий склад залишався. Він складався з працівників партійного апарату, комсомолу, профспілок. Згодом вона стає керівним органом антирелігійної роботи.

Через деякий час в губерніях при губернських комітетах і підвідділах при окружних комітетах теж створили антирелігійні комісії. Місцеві антирелігійні комісії склалися з секретаря, завагітпропом, начальника особливого відділу ДПУ, начальника адмінвідділу, інколи начальника відділу культів. На створені антирелігійні комісії покладалися завдання: «координувати діяльність організацій, які займалися антицерковною політикою, наглядати за правильним втіленням у життя політичної лінії партії щодо різноманітних угруповань, спостерігати за виконанням директив Всеукраїнської антирелігійної комісії». Відповідно до рішення Всеукраїнської антирелігійної комісії будь-яка діяльність (реєстрація релігійних громад, зміна складу їх керівних органів, скликання церковних зібрань, переміщення духовних осіб) повинна постійно узгоджуватися з органами ДПУ. В архівних матеріалах можна знайти свідчення про те, що у 1925 р. на території Донеччини існували відділи антирелігійної пропаганди [15].

Таким чином, в середині 20-х рр. на всій території України, зокрема в Донецькому регіоні, здійснювалася значна робота із формування структури органів антирелігійної пропаганди, які зосереджувалися при партійних комітетах всіх рівнів.

Боротьба з релігією та православною церквою мала бути законодавчо оформлена. Ухвалення Декрету 1918 р. «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» започаткувало роботу у цьому напрямі. У резолюції VIII з'їзду РКП(б) «Про політичну і культурно-освітню роботу на селі», ухваленій у березні 1919 р., були зафіксовані і сформульовані принципи відношень радянської держави і церкви на прогресивній, як для того часу, правовій основі: «Конституція Радянської Росії визначає повну свободу віросповідання за всіма громадянами, і з'їзд звертає увагу на абсолютну недопустимість будь-яких обмежень цього права і навіть тіні насильства в питаннях релігії. На осіб, котрі посягають на свободу віри і богослужіння для громадян усіх віросповідань, належить накладати суворі стягнення» [16]. Але водночас у програму партії з'їзд включив тезу, в якій зазначалося, що РКП(б) буде сприяти звільненню робітничих мас від релігійних забобонів і організувати найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду [7, с. 393]. У продовження розпочатої роботи Пленум ЦК РКП(б) ухвалив резолюцію «Про питання про порушення п. 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди» від 9 серпня 1921 р. [17]. В ній підкреслювалося, що задача всієї антирелігійної роботи повинна полягати в тому, щоб на місце релігійного світобачення поставити стійку комуністичну наукову систему, яка повинна охоплювати і пояснювати питання, відповіді на які дотепер селянські і робочі маси шукали в релігії [18, с. 445].

Мета і завдання антирелігійної пропаганди були схвалені на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р. Вони зводилися до наступного: витіснення релігії і заміна її «вченням про класові суперечності і класові інтереси, про матеріалістичну пролетарську культуру, яка включає в себе питання науки, мистецтва, моральності»; заміна вчення про «надісторичну цінність християнства як вищу, найбільш послідовну особисту і суспільну моральність» діалектичним матеріалізмом як «всеосяжним світобаченням пролетаріату»; перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму «в загальне світобачення майбутнього безкласового трудового комуністичного суспільства». Прогнозувалося, що тільки в атеїстичному суспільстві можуть з'явитися умови для всебічного розвитку особистості. Тези завершувалися твердженням того, що «наука і комунізм відкрито вступають у боротьбу з релігією і церквою з повною впевненістю в безумовній перемозі на цьому останньому фронті» [3, с. 102].

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК РКП(б) у своєму ставленні до антирелігійної пропаганди визначав, що необхідно «однаково критично ставитися до всіх релігійних течій», вимагав «викривати їх хиткість і неспроможність», втілюючи ідеї науково-матеріалістичного світогляду [19]. Додатково ЦК РКП(б) випустив циркуляр «Про постановку антирелігійної пропаганди» від 4 лютого 1922 р., в якому зазначається, що роботу щодо руйнування релігійних поглядів треба вести систематично, впливаючи на більш-менш постійну аудиторію. В документах ЦК КП(б)У та агітпропу зазначалося, що «пропаганда дією вимагає наполегливої організації робітничо-селянської думки проти церкви» [20], що необхідно перейти до масового антирелігійного руху, «до антирелігійної облоги неба і церкви» [21]. Релігійне питання стало однією з ключових проблем XII з'їзду партії більшовиків у 1923 р. На ньому ухвалюється резолюція «Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди», в якій рекомендується розширювати видання атеїстичної літератури, читати популярні лекції на відповідну тематику, запроваджувати атеїстичні курси в мережі загальної освіти [22]. В інструктивному листі НКВС УСРР Донецькому губернському виконавчому комітету зазначалося, що «при проведенні антирелігійної пропаганди, при боротьбі з різними релігійними забобонами, необхідно чітко дотримуватися рішень XIII з'їзду партії, уникаючи захоплень цією роботою, з чим часто доводиться стикатися» [23].

Наприкінці 20-х рр. характер антирелігійної пропаганди визначався директивним листом ЦК ВКП(б) «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи» від 24 січня 1929 р. і був розісланий у лютому 1929 р. комітетам партії всіх рівнів. В листі була зроблена спроба проаналізувати релігійну ситуацію у країні, визначити завдання у боротьбі з церквою для партійних, державних, господарських та громадських організацій. Виходячи з

тези про загострення класової боротьби у ході соціалістичного будівництва, партія зараховувала духовенство, активних віруючих, органи церковного управління до противників радянської влади. Також була видана спеціальна постанова «Про релігійні об'єднання», ухвалена ВЦВК і РНК РСФРР 8 квітня 1929 р., та зміни до Конституцій союзних республік, внесені в травні 1929 р. В останніх замість свободи релігійної й антирелігійної пропаганди (п. 23 Конституції УСРР) відтепер передбачалася «воля релігійних визнань і антирелігійної пропаганди» [18, с. 515]. Останнє фіксувало заборону поширення релігійних поглядів за межами молитовних будинків. Запропоновані зміни до законів виправдовували будь-яке притягнення священнослужителів до відповідальності за їх «антидержавну діяльність». Тому, починаючи з 1929 р., радянське законодавство дозволяє всебічне пригноблення православної церкви та утиск її діячів [24, с. 109].

Отже, відповідно до цих законодавчих актів, комуністична партія розпочала цілеспрямовану роботу з організації науково-атеїстичної пропаганди, що розглядалася як важлива частина комуністичного виховання. Створена стратегія атеїстичного виховання містила в собі широке використання в боротьбі з релігією усіх форм і засобів ідейного впливу на людей. Атеїстично-пропагандистську роботу необхідно було проводити всюди, навіть за умов відсутності церкви поблизу, тому що, як правило, навіть у цьому випадку, на думку партійних діячів, існували віруючі, які постійно здійснювали релігійні обряди вдома.

Передбачалося, що науково-матеріалістичний світогляд радянської людини 20-х рр. формувався всією системою загальної і фахової освіти (школи, технікуми, ВНЗ) та охоплював фактично все населення країни. Знання сучасних методів наукового мислення, оволодіння основами технічних знань, засвоєння принципів матеріалістичного пояснення явищ природи і суспільства при вивченні природознавства й історії, виховання правил соціалістичної форми життя, моральних принципів комунізму – все це давало основу для свідомого засвоєння атеїзму.

Голова Донецького агітвідділу Д.І. Губарєв в своєму інформаційному звіті підкреслював, що проблеми морального ідеалу, відповідальності людини за свою поведінку, питання змісту людського життя, соціального зв'язку людей знаходяться в центрі уваги сучасних релігійних проповідників. Тому для атеїстичного виховання важливо не тільки розвінчати з матеріалістичних позицій буцімто уявні моральні цінності релігії і показати порожнечу і несправжність релігійних ідеалів. У боротьбі за звільнення людини від релігійного рабства не менш важливо, вважав Д.І. Губарєв, озброїти його високими комуністичними ідеалами, допомогти знайти мету в житті, стати корисним суспільству [25].

Головними соціальними групами, на які розраховувалася антирелігійна пропаганда, були робітники промислових центрів, селянство та молодь. Партійні лідери розуміли, що форми і методи проведення антирелігійної пропаганди не могли бути однаковими. Так, наприклад, в циркулярах Донецького губкому КП(б)У рекомендувалося: «надавати великого значення проведенню освітньої роботи серед селян по озброєнню їх природничо-науковими і агрохімічними знаннями» [26]. За словами секретаря ЦК КП(б)У Є. Квірінга, на селі слід було посилити просвітницьку роботу й антицерковну пропаганду і в дуже обережних формах підійти до критики Бога. Серед робітників, які вважалися найсприйнятливішими до матеріалістичної, комуністичної ідеології, були визначено проводити «енергійну пропаганду, дієву боротьбу з обрядовістю шляхом агітації за зняття ікон на заводах і заміну релігійних свят на революційні», а також «за закриття церков після проведення відповідної агітаційно-пропагандистської роботи серед робітників» [27]. Важливе значення надавали більшовики атеїстичному вихованню молоді.

Комуністична партія постійно наголошувала на необхідності широкого розвитку антирелігійної пропаганди і перетворення її на масову. Для втілення цього питання було вирішено, що антирелігійна пропаганда в будь-якій місцевості не може і не повинна проводитися силами лише партії; в інтересах розвитку цієї пропаганди повинен створюватися безпартійний (робітничий і селянський) актив безвірників [28]. Окремо зазначалося, що питання «посилення підготовки кадрів атеїзму і організаторів антирелігійної роботи» було особисто взято на контроль керівництвом партії.

Відповідна робота з підготовки необхідних кадрів була розпочата в першій половині 1920 р., а просувалася досить повільно. Нечисленність пропагандистів більшовики вважали однією з головних перешкод для розгортання масової антирелігійної пропаганди. У 1921 р. ЦК КП(б)У занепокоєно повідомляв, що «проти церковної ученості наші агітатори змушені виступати майже беззбройними, тому що на місцях виявляється велика безпорадність у справі підготовки кадрів з антирелігійної пропаганди» [29]. Донецьке відділення ДПУ в середині 1924 р. зазначало, що досі зустрічаються виробничі колективи, де слабо поставлена атеїстична робота, де активність людей у суспільному житті низька, частина співробітників несумлінно відносилася до справи. А господарські керівники приділяли увагу тільки виконанню виробничого плану, ігноруючи проблеми комуністичного виховання людей [30]. В УСРР в середині 20-х рр. нараховувалося понад 500 професійних пропагандистів, але вже наприкінці 20-х рр. їх кількість збільшилася у кілька разів [31]. З метою підвищення рівня агітаторів в Донецькій губернії було організовано проведення спеціальних курсів, які в 1925 р. пройшли понад 200 атеїстів.

У зв'язку з гострим браком пропагандистів вищої кваліфікації була розпочата їх підготовка у навчальних закладах. Окремо проходили навчання за типовою програмою антирелігійних гуртків робітники; на селі антирелігійна пропагандистська освіта покладалася на заклади політосвіти й природничо-наукові та сільськогосподарські гуртки. Активно велась підготовка у гуртках «Безвірник», що діяли при комсомольських осередках. До навчання в них залучалися не тільки комсомольці, але й безпартійна молодь.

Під керівництвом партійних органів антирелігійна робота набула серйозного розмаху. При цьому слід зазначити, що значна увага приділялась і дитячим організаціям: піонерзагонам, гурткам юних безбожників та ін. Особлива увага зверталась на піонерські організації, які повинні були стати центрами антирелігійної роботи серед дітей. Комсомол створив дещо подібне «10 заповідям» піонера. Серед них – заклик до боротьби з релігією. Прочитуємо невеликий витяг одного з наказів дитячим комуністичним організаціям юних піонерів на Донеччині: «Піонер! До боротьби з релігією в сім'ї, в школі, в піонерзагоні, серед робітників і селян – будь готовий! Організуй дитячі групи безвірників, а коли підростеш – вступай у Спілку безвірників... До боротьби з релігією, з попами та поповщиною – будь готовий!» [32].

Важко недооцінювати атеїстичне виховання підростаючого покоління радянською владою. Так, на зборах агітпрацівників і вчителів Донбасу відзначається, що невіруючі батьки часом не звертають уваги на антирелігійне виховання дитини, будучи впевненими, що син чи донька, прослідуючи їх прикладу, автоматично стануть атеїстами. Тому було ухвалене рішення зобов'язати батьків активно пропагувати атеїстичний світогляд, не допускаючи байдужості до проявів релігійності і до марновірств. Співдружність між родиною і школою повинна бути «головною умовою успіху атеїстичного виховання підростаючого покоління. Школа не тільки дає молоді знання, але формує основи науково-матеріалістичного, атеїстичного світогляду. Багато вчителів у навчальному процесі на матеріалі своїх дисциплін виховують стійких атеїстів» [33].

Слід зазначити, що радянські органи дуже цікавилися релігійною пропагандою і відповідно до неї розробляли нові методики впровадження антирелігійної пропаганди. Так, у звіті про релігійні рухи в УСРР за 1925 р. можна виокремити такі напрямки релігійних вчень: «Відносно пропаганди релігійних вчень церковники безумовно розділяються на два табори: 1. Ті, метою яких є раціональне церковне вчення і пристосування його до сучасних умов (обновленці, липківці, ДХЦ, група Собору єпископів). 2. Представники старої церкви (тихонівці)» [34]. Методи пропаганди в них були неоднакові, тоді як перший табір «боровся», принаймні на словах, з поширенням різних чудес, другий вважав, за словами урядовців, чудеса головним шляхом збудження релігійного фанатизму і залученням до себе уваги віруючих. У перших особливе місце відводиться з'їздам релігійних громад. Інші методи – це хресні ходи, розповсюдження релігійної літератури, вплив на молодь (участь у церковному хорі, читання релігійних віршів), організація відкритих дискусій з комсомольцями.

Таким чином, примусове і насильницьке впровадження антирелігійної політики по всіх ланках українського суспільства – від навчальних закладів до повсякденного життя –

привело до глибокої атеїзації громадян, і матеріалістичний світогляд міцно вкорінювали в життя населення Донеччини. Партійне керівництво тримало під тотальним контролем питання атеїстичної роботи серед громадян, коректуючи й впливаючи на зміст і форми антирелігійного виховного процесу. Командно-адміністративна система не допускала й жорстко боролася проти всіляких спроб пронести в суспільне середовище релігійну ідеологію, яка вважалася чужою та ворожою комуністичній ідеології, виховувала з дитинства людину, яка повинна була жити і боротися за перемогу комунізму в країні й по всьому світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / Пашенко В.О. – Полтава, 1994. – 249 с.
2. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / Киридон А.М. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
3. Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / Силантьев В.И. – Харьков, 1998.
4. Лаврик Г.В. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні (1917 – 1923 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Г.В. Лаврик. – Полтава, 1996. – 24 с.
5. Кузьменко М.М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах радянської адміністративно-ідеологічної системи в 1918 – на початку 1930-х рр. / М.М. Кузьменко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 2. – С. 138-143.
6. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів Державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 – 1950 рр.). Історико-статистичне дослідження / Нікольський В.М. – Донецьк, 2003. – 308 с.
7. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу. – Харків, 1930.
8. Съезды Советов в документах. 1917 – 1922 гг. Том. 1. – М., 1959.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 32.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 93.
11. Скворцов-Степанов И.И. Основные течения в антирелигиозной пропаганде / Скворцов-Степанов И.И. – М. : Знание, 1925.
12. ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 60, арк. 161.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 118.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 30, арк. 1.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 8-9.
16. Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі. Резолюція VIII з'їзду РКП(б) // Про релігію і атеїстичне виховання. – К., 1975. – С. 119-120.
17. ДАХО, ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 44.
18. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т. 2. 1917 – 1922. – [9-е изд., доп. и испр.]. – М., 1983.
19. Тезисы по антирелигиозной пропаганде // Коммунистическая революция. – 1922. – № 15 (39). – С. 84.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 161.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 7.
22. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 247.
23. ДАДО, ф. Р-575, оп. 1, спр. 1, арк. 136.
24. Клибанов А. Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки) / Клибанов А. – М. : Наука, 1969.
25. ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 26, арк. 15.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 8.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 5-8.
28. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 53.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 158.
30. ДАДО, ф. Р-2375, оп. 2, спр. 38, арк. 78.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2917, арк. 82.
32. Антирелигиозник. – 1929. – № 33. – 11 августа. – С. 15.
33. ДАДО, ф. Р-1146, оп. 2, спр. 279, арк. 37.
34. ДАДО, ф. Р-575, оп. 1, спр. 8, арк. 171.

А.Н. Фесенко

Организационное оформление советских органов антирелигиозной пропаганды в Донбассе

В статье рассматриваются особенности организационного оформления советских органов антирелигиозной пропаганды в 1920-х гг. на территории Донецкого региона.

A.M. Fesenko

Organization Form of Soviet Anti-religious Propaganda Organs in Donbass (region)

The article considers peculiarities of organization form of Soviet anti-religious propaganda organs on Donetsk region territory.

Стаття надійшла до редакції 07.07.2010.